

Z.F.Normatov,
TDSHU Eron-afgʻon filologiyasi kafedrası oʻqituvchisi

**PASHTU TILIDA سر [sar] - «BOSH», زړه [zřə] - «YURAK» VA لاس [lās] -
«QOʻL» SOMATIK MORFEMALARINING YASAMA SOʻZLAR
TARKIBIDA SEMANTIK STRUKTURASI**

Annotatsiya: Ushbu maqolada pashtu tilidagi «qoʻshma soʻz» masalasiga oʻyinlik kiritish va pashtu tilida somatik morfemalar orqali hosil boʻlgan qoʻshma otlardagi somatizmlarning semantik tuzilishini oʻrganish, ularning «anatomik organ» maʼnosidan koʻp maʼnolilikka oʻzgarishi xususiyatlarini tahlil qilish hisoblanadi.

Tayanch soʻz va iboralar: pashtu tilida soʻz yasalishi, qoʻshma soʻzlar, somatik leksemalar, somatik morfemalar.

Abstract: The major factor of the subject of this article is to insert clarification to the «compound word» in Pashto and to examine the semantic structure of somatics in compound nouns formed by somatic morphemes in Pashto language and studying their changing specifics from «anatomic organ» meaning to multi meanings.

Keywords and expressions: word formation in the Pashto language, compound words, somatic lexemes, somatic morphemes

Аннотация: Основным фактором предмета данной статьи является внести уточнение «сложного слова» в языке пушту и изучение семантической структуры соматизмов в составных существительных, образованных соматическими морфемами в пушту, и изучение особенностей их изменения с значение «анатомического органа» к многозначности.

Опорные слова и выражения: словообразование в языке пушту, сложные слова, соматические лексемы, соматические морфемы

Soʻz yasalishi, umuman, yangi soʻz yaratish masalalarini oʻrganish va u bilan bogʻliq holda tilning oʻziga xos qonunlarini ochish juda ham muhim va dolzarb masalalardan biridir.

Mazkur maqola hozirgi zamon pashtu tilida soʻz yasalishi masalalari doirasida yasama soʻz tarkibidagi سر [sar] - «bosh», زړه [zřə] - «yurak» va لاس [lās] - «qoʻl» somatik morfemalarining semantik strukturasi tahliliga bagʻishlanadi.

Soʻz yasash deganda, biz biror bir usul bilan yangi soʻz hosil qilishni tushunamiz. Yangi soʻz tilda, odatda, bir qancha soʻz yasovchi vositalar yordami bilan hosil qilinadi. Soʻz yasovchi vositalar yangi soʻzlar yasab, lugʻatni toʻldiribgina qolmay, mana shu jarayonning oʻzida takomillashadi va boyib boradi.

Soʻz yasovchi vositalar tilning taraqqiyoti qonunlariga muvofiq ravishda mavjud boʻladi va rivojlanadi. Ammo ular tillarda turlicha boʻlib, til leksikasini boyituvchi bunday vositalarni har bir tilning mavjud qonun – qoidalariga asoslangan holda oʻrganish muhim ahamiyatga ega.

Afg‘on tilshunosligida pashtu tilida so‘z yasashga oid umumiy ma’lumotlar R.R. Sikoyevning «Именное словообразование в современном литературном пашто» (М. 1965) nomzodlik dissertatsiyasi, Z.M. Kalininaning «Очерки лексикологии современного литературного пашто» (М.1972) ocherkida va K.A. Lebedevning «Грамматика языка пашто» (М. 1956, 1988), «Афганистан: язык, литература, этнография» (М. 2003), D.A. Shafeyevning «Краткий грамматический очерк афганского языка» (М. 1955, Приложение к русско – афганскому словарю П.Б. Зудина), Н. Penzlning «A grammar of Pashto» (Calcutta 1895. Kabul, 1961, pashto tiliga tarjimasi), Muhammad A’zam Ayoziyning قواعد پښتو [Qavā’id – ye paḡto] (Kobul, h. 1318) va Sidiqulla Rishtinning د پښتو اشتقاقونه او ترکیبونه [Də paḡto ishtiqaqūna aw tarkibūna] (Kobul, h. 1327) kabi risolalarida ozmi – ko‘pmi o‘rin olganini ta’kidlab o‘tish joiz.

Jumladan, mashhur afg‘onshunos olim K.A. Lebedev o‘zining pashtu tili grammatikasiga oid risolalarida, bu tildagi so‘z yasashini faqatgina so‘z turkumlari doirasida tahlil qilgan. Ya’ni, otlarning yasashi, sifatlarning yasashi va h.z. K.A. Lebedev otlarning quyidagicha yasash usullarini keltiradi: 1) morfologik (suffiksial yasash), 2) sintaktik (kompozitsiya – N.Z.) 3) semantik (transpozitsiya – N.Z.) 4) leksik (leksikalizatsiya – N.Z.).

Sifatlarning yasash usullari ham xuddi yuqoridagi kabidir. Lebedev yuqoridagi ikkala so‘z turkumida so‘z yasash usullari ichida morfologik (suffiksial) usulni eng asosiy usul deb qaraydi.

Yana bir taniqli afg‘onshunos olim D.A. Shafeyev ham pashtu tilida so‘z yasashiga to‘xtalar ekan, yuqorida keltirilgan K.A. Lebedevning tasniflash metodini qo‘llagan. Ya’ni, har bir so‘z turkumi doirasida so‘z yasashi haqida umumiy ma’lumotlarni berib o‘tgan. U ham asosan, so‘z yasashining 1) suffiksial 2) so‘zlarni qo‘shib so‘z yasash (kompozitsiya, transpozitsiya, leksikalizatsiya – N.Z) usullarini ajratadi¹.

Pashtu tilidagi so‘z yasashini o‘rganish borasida qilingan samarali ish sifatida Z.M. Kalininaning «Очерки по лексикологии современного литературного пашто» monografiyasini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, bu risolada muallif pashtu tilidagi so‘z yasashining quyidagi asosiy usullarini keltiradi:

1) morfologik (suffiksial yasash – N.Z), 2) sintaktik yoki leksik – semantik (kompozitsiya, leksikalizatsiya, transpozitsiya – N.Z). Kalinina kompozitsiya usulini ham pashtu tili leksikasining boyish manbalaridan biri deb hisoblaydi².

Kompozitsiya usuli bilan so‘z yasashi deganda, odatda, qo‘shma so‘zlar nazarda tutiladi.

O‘zbek tilida qo‘shma so‘zlar tahlil qilingan ilmiy ishlarda bu atama qo‘shma so‘z (ruscha – собственнoсложное слово) ma’nosida ham, juft, takroriy va qisqartma so‘zlar ma’nosida ham yoki bunday so‘zlarni o‘z ichiga oluvchi umumiy termin (ruscha – сложное слово) sifatida ham aralash qo‘llaniladi. Har qanday sohada ikki

¹ Лебедев К.А. Афганистан: язык, литература, этнография (раздел: Грамматика языка пушту). – М.: Муравей, 2003. С. 40.

² Калинина З.М. Очерки по лексикологии современного литературного пушту.- М.:Наука, 1972. С. 39 - 40.

terminni aralash qo‘llash turli chalkashliklarga olib kelishini nazarda tutgan holda, qo‘shma so‘z deganda qanday hodisa tushunilishini belgilab olish zarur.

Taniqli o‘zbek olimi A. Hojiev qo‘shma so‘zni «birdan ortiq negizdan tashkil topgan bir so‘z»³, deb ta’riflaydi. Maqolada shartli ravishda professor A.G. G‘ulomov qo‘llagan «qo‘shma so‘z» terminidan foydalanildi. «Qo‘shma so‘z termini aniqlovchili qo‘shma so‘zlardan tashqari, juft so‘zlarni, ...reduplikatsiya, so‘z takrori yo‘li bilan hosil qilingan so‘zlarni ham o‘z ichiga oladi»⁴.

Chunki afg‘on tilshunosligiga oid manbalarning deyarli barchasi rus tilida yaratilgan yoki boshqa tillardan rus tiliga o‘girilgan. Shu sababli ulardagi ayrim grammatik termin va tasniflar o‘zbek tilshunosligida o‘zgacha belgilanishi mumkin.

Pashtu tilining eroniy tillar oilasiga mansubligini hisobga olgan holda, shu oilaga mansub fors tilida bu sohada aytish joizki, salmoqli ishlar qilingan.

Pashtu tilida bu sohada qilingan alohida ishlar yo‘q. Biroq pashtu tilida so‘z yasashiga oid umumiy ma’lumotlar R.R. Sikoyevning «Именное словообразование литературном пушту» (M. 1965) nomzodlik dissertatsiyasi, hamda yuqorida ham ta’kidlaganimiz Z.M. Kalininaning «Очерки по лексикологии современного литературного пушту» (M. 1972) ocherkida ozmi – ko‘pmi o‘rin olgan.

Taniqli afg‘onshunos olimi Z.M. Kalinina o‘zining ocherkida pashtu tilidagi qo‘shma so‘zlarni tasniflar ekan, ularni ikki katta guruhga qo‘shma so‘zlarning sintaktik – semantik belgisiga ko‘ra bo‘ladi: 1) aniqlovchi yoki determinativ qo‘shma so‘zlar 2) kopulyativ yoki bog‘lovchili qo‘shma so‘zlar⁵. Pashtu tiliga qiyoslang: سپينځيره *spinjera* «oqsoqol», سترکه *ḡwayistarga* «bot. popovnik», پلغور *pilḡwaj* «shalpangquloq»).

Yasama so‘zlarning semantik strukturasi va mazkur strukturaning shakllanish yo‘llari tahlil etilganda, muayyan yasama so‘zda dalillovchi munosabatlar yasama so‘zning [tarkibiy qismlarning] barcha leksik ma’nolari asosida emas, balki faqat birgina dalillovchi ma’no negizida hosil qilinishini inobatga olish kerak⁶. Bu, ayniqsa, ko‘p ma’noli leksemalardan yasalgan yasama so‘zlarning tahlilida yaqqol seziladi.

Ko‘rinadiki, yasama so‘z semantik strukturasi shakllanish yo‘llari tadqiq etilganda, na faqat aniq dalillovchi ma’nolar, balki so‘z yasashga asos bo‘luvchi leksik morfemaning barcha semantik imkoniyatlari nazarda tutilmog‘i lozim. Bu hodisani somatik yasama so‘zlar misolida tadqiq etamiz.

سر [sar] leksik morfemasining semantik strukturasi

Pashtu tilida ham o‘zbek tilidagidek, سر [sar] «bosh» so‘zining leksik ma’nosi juda ko‘p.

Jumladan, «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da (Toshkent, 2021) o‘zbek tilida «bosh» so‘zining 15 ma’nosi ko‘rsatilgan. M.G. Aslanov tomonidan tuzilgan «Русско

³ Хожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1963. Б. 7.

⁴ O‘zbek tili grammatikasi. 2 tomli. – T.: Fan, 1975. T.1. B. 37.

⁵ Калинина З.М. Очерки по лексикологии современного литературного пушту. - М.:Наука, 1972. С. 39-40.

⁶ Alimova X. Z. Dariy tilida somatizmlarning struktur va semantik tasnifi: F.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati, Toshkent, 2005.

– пушту словарь»da سر [sar] «bosh» soʻzining predlog vazifasida qoʻllanishini ham hisobga olganda 13 maʼnoga egaligi koʻrsatilgan (*qarang*: M.Асланов, Пашто – Русский словарь, 506 – bet).

سر [sar] soʻzining semantik strukturasi mazkur leksik morfema ishtirokidagi yasama soʻzlarda qay darajada ifodalanishini tahlil etish quyidagilarni koʻrsatdi:

1) سر [sar] soʻzining asosiy, yetakchi maʼnosi, yaʼni tananing boʻyindan yuqori qismi semasi yetakchilik qiladi:

له سرخوړي نه نږدې مړه شومه.

[Lə **sarxuqi** na negde mřa shwəma] (AA.,83)

«**Bosh ogʻriq**dan oʻla yozdim»;

مور ئې مړه شوه. دغه بد خبر اورېدلو زمرې **سربداله** پر مخكه باندي ولويده.

[Mor ye mřa shwa. Daga bad xabar awredəlo Zmaray **sarbədāla** pər mdzəka bāndi wulwədə] (AA.,78)

«Onang oʻldi. Bu xabarni eshitib Zmaray **ganqib** yerga qulab tushdi»;

2) «boshliq», «rahbar»

وائي چې سلطان بهلول لودي د هندوستان پاچا د پښتنو د قبایلو **سردارانو** سره جرگه درلوده.

[Wāyi če sultān Bahlul Lodi dā hindustān pāčā dā paxtano dā qabāilo **sardārāno** sara jərga darloda] (KM, 37)

«Aytishlaricha Hindiston podshohi Bahlul Lodi pashton qabila **boshliqlari** bilan jirgada ishtirok etardi...»;

3) «narsalarning tepa qismi yoki uchi»:

... د غرو **سرنې** برخه چې مونږ ته کلي نه لیدل کیږي ، ټول وخت له واوره سره ډکه ده.

[... dā ġro **saranay** barxa če munġ ta kəli na lidəl keġi ʈol waxt lə wāwra sara dʼaka da] (AA., 25)

«... qishlogʻimizdan koʻrinib turadigan togʻlarning **choʻqqi**si mangu muzlik bilan qoplangan»;

4) «narsalarning boshlanish joyi»:

د جاسس خبره سره سم د دینمن دوه ډله اینکران باید د سیند په **سرورخ** یو خای شي.

[Də djāsus xabəra sara sam dā duxman dwa dala laḡkarān bāyad dā sind pə **sarwarx** yawdzāy shi] (AA.,48)

«Aygʻoqchining xabariga koʻra dushman lashkarlarining ikki guruhi daryo **goʻshilish joyi**da birlashishlari kerak ekan»;

5) «boshchilik, rahbarlik qiluvchi»:

پلار مي څو کالونو راهیسي په روغتون کښې **سرطبیب** په خیت کار کوي.

[Plār mi čo kālūno rāhise pə roġtūn kxe **sartabib** pə xays kār kawī] (h, 4-son)

«Otam bir necha yildan beri kasalxonada **bosh vrach** boʻlib ishlaydi»;

6) «izzat – hurmat», «eʼtibor»

دی ډېر **سرلوی** سره د کلیوالو تر سترگو ورو ورو تېرېدلی و.

[Day ġer **sarloyi** sara dā kəliwālo tər stərgo wro wro teredəlay wu] (AA., 63)

«U hamqishloqlari koʻz oʻngidan juda **magʻrur** asta – sekin oʻtib borardi».

زړه [zřə] - «yurak» leksik morfemasining semantik strukturasini

Mavjud lugʻatlarda زړه [zřə] soʻzining semantik strukturasini «yurak» anatomik organ semasidan tashqari, «koʻngil», «dil», «qalb», «jasorat», «dadillik», «xohish – istak», «his – tuygʻu», «sevgi», «qorin», «biror nimaning markazi», «markaz» kabi koʻchma maʼnodagi semalarni oʻz ichiga oladi (*qarang*: M.Асланов, Пушту-русский словарь, 468 – bet).

1) زړه [zřə] – soʻzining eng koʻp qoʻllanadigan semasi «kishining ichki ruhiy dunyosi, ichki his – tuygʻulari markazi ramzi; koʻngil, qalb» koʻchma maʼnosidagi semasidir:

د هر انسان په زړه کې داسې اسرار وي چې دې ته زړه ټکی وائي...

[*Də har insān pə zřə kxe dāsi āsrār wi če de ta zřəṭakay wāyi ...*] (KM, 3-son, 27)
«Har bir inson qalbida ushalmas orzulari boʻladi»;

2) زړه [zřə] – soʻzining «jurʼat», «jasorat» semasi:

دغه کارونه زړه ور مسلمان پير روښان په مشري تر سره شو.

[*Daḡa kārūna zřəwar musulmān pir ruḡān pə mēshri tər sara shu*] (KM. 3-son, 31)

«Bu ishlar qatʼiyatli va jasur musulmon Pir Roshan bashchiligidan amalga oshdi»;
مالی په میرانه زوروتیا سره د جنگ په میدان کې په یو لاس کې توره او په بل کې د آزادی سور بیراغ لور وساته.

[*Malālay pə meṛānə zřəwartyā sara də jang pə maydān kxe pə yaw lās kxe tūra aw pə bəl kxe də āzāday sūr beyrāḡ lwar wusātə*] (KM, 2-son, 67)

«Malolay erkaklarga xos jasorat bilan jang maydonida bir qoʻlida qilich birida esa qizil ozodlik bayrogʻini baland koʻtardi».

لاس [lās] – «qoʻl» leksik morfemasining semantik strukturasini

Lugʻatlarda لاس [lās] – «qoʻl» soʻzining semantik strukturasini «qoʻl» anatomik organ semasidan tashqari, «taraf», «hokimiyat», «komplekt, toʻplam, dasta», «kuch – quvvat», «yordam – koʻmak» va «imkoniyat» singari semalarni oʻz ichiga oladi (*qarang*: M.Асланов, Пашто – Русский словарь, 747 – bet).

لاس [lās] – soʻzining semantik strukturasini mazkur leksik morfema ishtirokidagi yasama soʻzlarda qay darajada ifodalanishini tahlil etish quyidagilarni koʻrsatdi:

1) لاس [lās] – soʻzining eng koʻp qoʻllanadigan «qoʻl» semasi:

دغه اثر بله لاس کېښلی نصحه له نامالومه حطاط له خوا کارله شوي.

[*Də daḡə āsar bəla lāsḡəlay nusxa lə nāmālūma xattāt lə xwā kāḡəla shwe*] (KM, 6-son, 27)

«Bu asarning boshqa bir qoʻlyozma nomaʼlum xattot tomonidan koʻchirilgan»

سره لاس روغباري نه وروسته ټول برخه اخیستونکي خپلو ځایو ته کښیناستل.

[*Sara lās roḡbari na wrūsta ټول barxa axistūnki xpəlo dzāyo ta kḡenāstəl*] (KM, 6-son, 58)

«Bir – birlari bilan qoʻl berib salomlashishdan soʻng barcha ishtirokchilar oʻz joylarini egalladilar»;

2) لاس [lās] – soʻzining «imkon», «imkoniyat» semasi:

په دې اړه زه لاستنگ يم.

[Pə de aʾra zə lāstanq yəma] (AA., 58)

«Bu borada men imkonsizman»

پلار مي داسي نصيحت كړي دي چې لاستنگي نه مه ويره نو، ويره بېننگي نه.

[Plār mi dāsi nasihāt kʾray day che lāstanqi na ma wira no wira benangi na] (A.A., 24)

«Otam: “kambagʼallikdan emas, or – nomussizlikdan qoʻrq”, – deb nasihat qilardi»;

3) «kuch – quvvat» semasi:

د اسياني په قهرماني اتلوالي كښي ارانيان لاسپري شول.

[Də āsiyāyi pə qahramāni atalwāli kʾxe irāniyān lāsbaray shwəl] (h)

«Kurash boʻyicha Osiyo chempionatida eronliklar gʻolib boʻlishdi»;

4) *lās* soʻzining «hokimiyat» semasi:

پښتانه به هيڅكله د تر لاسlandiwāli خنځيرونه ځان ته ونه ټري.

[Paḫtānə bə hičkəla də tərlāslandiwālay dzandzirūna dzān ta na wutari] (h)

«Pashtunlar hech qachon tobelik zanjirlarini taqmaydi...»;

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, yasama soʻzlar tarkibidagi somatik morfemalarning semantik tuzilishi qoʻshma soʻz ichida boshqa soʻzlar bilan birikishi munosabatlaridagi komponentlar almashishi bilan oʻzgaradi. Somatizmlarning tub maʼnosidan koʻp maʼnolikka qarab oʻzgarishi soʻzning semantik strukturasi semalar yigʻindisi emas, balki muntazam rivojlanishda hamda oʻzgarib boradigan semantik tizimligini isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Асланов М.Г. Пашто – Русский словарь. М.: Изд. Русский язык, 1985.
2. Alimova X. Dariy tilida somatizmlarning struktur va semantik tasnifi: F.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati, Toshkent, 2005.
3. Alimova X. Eron tilshunosligida qoʻshma soʻzlar va tasnifi. Sharqshunoslik (ToshDShI). – 2002, №2.
4. Kalinina Z.M. Очерки лексикологии современного литературного пашто. М., 1972.
5. Лебедев К.А. Афганистан: язык, литература, этнография (раздел: Грамматика языка пушту). – М.: Муравей, 2003.
6. سپيلانی [Spelanay]. – کابل, ۱۳۶۳ (1985). (qis. – AA)
7. هیواد. ورځپاڼه [hevād]. – کابل, ۱۳۸۶–۱۳۸۲. (2002-2004). (qis. – h)
8. کابل میاشتني مجله [Kabul: myashtənəy majalla] – کابل, ۱۳۵۹–۱۳۶۲ (1981 – 1984). (qis. – KM).